

Ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlili və ifadəli oxusu üzrə bacarıqların əlaqələndirilməsinə dair

Bilal Həsəni

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. E-mail: bilalhasanli@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

XÜLASƏ

Təlim prosesində şagirdlərin bədii əsərlərin təhlili və ifadəli oxusu üzrə bacarıqlara yiyələnməsini təmin etmək ədəbiyyat müəlliminin mühüm vəzifələrindəndir. Ədəbiyyat dərslərində tədris olunan əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin dərinlən mənimsənilməsinə nail olmadan ifadəli oxu üzrə iş təşkil etmək doğru olmaz. Bədii əsərləri təhlil etmək və ifadəli oxu bacarıqlarına nail olmaq şagirdlərin ədəbi inkişafında mühüm rol oynayır. Məqalədə ədəbiyyat dərslərində təlim materiallarının öyrədilməsi nümunəsində şagirdlərdə bədii əsərləri təhlil etmək və ifadəli oxu bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə iş metodikası əsaslandırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyat dərsləri, şagird, bacarıq, ifadəli oxu, əsərin təhlili

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 12.01.2023
qəbul edilib: 19.03.2023

METHODS

On the analysis and expressive reading of literary works in literature classes on the coordination of skills

Bilal Hasanli

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Honored teacher. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: bilalhasanli@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

ABSTRACT

Implementation of the skills of analysis and expressive reading of works of art in the process of learning the important task of the teacher of literature. Without a deep understanding of students' ideological and artistic features of the studied works is not possible organization of expressive reading in literature classes. Relationship skills analysis and expressive reading of works of art is of great importance in the literary development of pupils. In the article on the example of teaching materials grounded methodology of work for the implementation of communication skills analysis and expressive reading of students in literature.

KEYWORDS

literature lessons, student, skill, expressive reading, analysis of the work

ARTICLE HISTORY

Received: 12.01.2023

Accepted: 19.03.2023

Giriş / Introduction

Şagirdlərdə ifadəli oxu bacarıqları bədii oxu sənətinin qanunları, bədii əsərin ideya-məzmununun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhlili, səslənən təsirli sözlə yaradıcı şəkildə canlandırılması əsasında formalaşdırılır. İfadəli oxunun əsasında iki mühüm cəhət dayanır:

1. İfa edilən əsərin ideya-məzmununun dərinlən qavranılması, təsvir olunanların mahiyyətinə nüfuz edilməsi;
2. Hiss edilənlərin, qavranılanların səslənən sözlə dinləyicilərə çatdırılması.

Metodik ədəbiyyatda ifadəli oxu bədii mətnin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili ilə sıx əlaqədə götürülür. İfaçı öyrənilən əsərin ifadəli oxusuna hazırlaşarkən, ilk növbədə, mətnin məzmununu dərinlən mənimsəməlidir. Sonrakı mərhələdə əsərin ideya-bədii, mövzu, janr baxımından təhlili aparılır. Bu zaman əsərin oxucuda yaratdığı təəssürat dərinləşir, onda mətni ucadan oxumaq arzusu oyanır. Əsərin səslənən sözlə ifadəsi ifaçıdan nəyi və hansı məqsədlə çatdıracağını, dinləyicidə hansı hiss və duyğular, fikir və düşüncələr oyadacağını, onda hansı qənaəti yaradacağını dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir. Qarşıya qoyulan məqsəd əsasında konkret ifaçılıq vəzifələri dəqiqləşdirilir. İfaçı qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq dinləyicilərə sözlə təsir etməyi bacarmalıdır.

Oxu sənətinin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış böyük rus aktyoru, rejissor və pedaqoq K.S.Stanislavski səhnədə nitqi “həqiqi, yaradıcı və məqsədyönlü fəaliyyət” hesab edirdi. Onun fikrincə, dinləyiciyə sözlə təsir etmək üçün ifaçı əsərin ideya-məzmununu dərinlən bilməli, orada öz əksini tapan hiss və düşüncələrin, münasibətlərin mahiyyətinə varmalıdır. Mətnə verilən mənəni, müəllif niyyətini başa düşən, oradakı emosional ovqatı hiss edən ifaçı əsərdə təsvir olunan səhnələr, həyat hadisələri haqqında dinləyicilərdə səslənən sözlə aydın təsəvvür yarada bilər.

Mətnaltı mənə. Bədii əsərdə həyat hadisələrinin obyektiv inikası ilə yanaşı, müəllifin təsvir edilənlərə, qəhrəmanlara subyektiv münasibəti, onları təsvir etməkdə məqsədi də öz əksini tapır. Əsərdə hadisəyə, qəhrəmanlara münasibət açıq şəkildə, çox vaxt ayrı-ayrı replika və detallar vasitəsilə oxuculara çatdırılır. Amerikalı yazıçı E.Heminqvay bədii əsərin məzmununu yalnız səkkizdə biri suyun üzərində görünən aysberqə bənzədirdi. Onun fikrincə, suyun altında qalan əsas hissə isə “mətnaltı mənə”dir və məhz bu hissə aysberqin hərəkətinin möhtəşəmliyini göstərir.

Deməli, mətnaltı mənə əsərdə təsvir olunanların ilk baxışda aşkara çıxarılmayan məğzi, daxili mahiyyətidir. “İfadəli oxu o zaman vəzifəsini uğurlu yerinə yetirmiş hesab olunur ki, əsərin məzmununa ifaçının münasibəti və bu məzmunu verdiyi

qiymətlə müəyyənləşən mətnaltı mənə çatdırılır... Sətirlərin arxasındakı daxili mətləbin – mətnaltı mənanın aşkara çıxarılması asan deyil. Bu, oxucudan diqqətli olmağı, mətnə dərinləndirən nüfuz etməyi tələb edir. Hər sözün, cümlənin üzərində düşünməklə, əsəri dərinləndirən araşdırmaq və təhlil etməklə doğru nəticəyə gəlmək, yəni mətnaltı mənanı üzə çıxarmaq mümkündür” [5, s.70-71]. Mətnaltı mənə müxtəlif ifadələr tərəfindən fərqli müəyyənləşdirilə bilər. Bu zaman bütün ifadələr əsərin daxili mənasından, mahiyyətindən çıxış edir, lakin hər bir oxucu mətnaltı mənanı müəllifin fikrini, niyyətini, obrazları necə başa düşməsindən asılı olaraq təyin edir.

Əsərdəki mətnaltı mənanı başa düşmək üçün bəzən sənətkarın tərcümeyi-halına, əsərin nə zaman və harada yazıldığına diqqət yetirilməlidir. Q.Zakirin ictimai məzmunlu şeirləri içərisində xüsusi yer tutan “Durnalar” qoşması Bakıda sürgündə olarkən yazılmışdır. Şair başına gələn hadisələrdən – üstünə şər atılıb sürgün olunmasından, oğlu Nəcəfqulu bəyin, qardaşı oğlu İsgəndər bəyin Rusiyanın içərilərinə sürgün edilməsindən açıq danışa bilmədiyini üçün işarə və eyhamlardan istifadə etmişdir. O, ürək yangısı ilə durnalara müraciət edərək deyir ki, dəstələrini dağıdan olmasın deyərək bu yerlərdən tez, səssiz-səmirsiz ötüb keçsinlər:

Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş gedin, səsiniz anlar.
Qorxuram toxuna ötən zamanlar,
Sürbəniz dağılıb çaşa, durnalar!

Əslində bu bəndin mətnaltı mənası doğma el-obasından ayrı düşən şairin çar zülmünə qarşı etirazını ifadə edir. Şair, “Laçın yatağıdır bizim məkanlar” deyərəkən – ölkədəki dərəcəbəyliyi, haqsızlığı, bu yerlərin fitnə-fəsad yuvası olmasını nəzərdə tutur. “Sürbəniz dağılıb çaşa, durnalar” misrasında isə şair özünün tutulub rüsvay olmasına, nəslinin dərbədədər salınmasına, evinin dağıdılmasına işarə edir.

Ədəbiyyatşünas M.Təhmasib yazır ki, Aşıq Ələsgər öz əsərlərində məhəbbətini də, nifrətini də, qəzəbini də eyhamla deməyə çalışmış, bunu anlayanları isə ən yüksək mərifət sahibləri hesab etmişdir. Məsələn, aşıq “Müşgünaz” rədifli qoşmasını bu cür yekunlaşdırır:

Ötkün sözüm, kəskin baxtım olaydı,
Ağ otağım, zərrin taxtım olaydı,
Ələsgərəm, cavan vaxtım olaydı,
Qəddim əyib qəhrü-qəza, Müşgünaz!

Bəziləri iddia edirlər ki, Ələsgər bu qoşmanı yaşlı vaxtlarında yazmışdır. Guya

qoşmanın son bəndi də bunun sübutudur. Bu belə ola da bilər, olmaya da. Əsl məsələ burasındadır ki, Ələsgər bir qədər intim hissələrinin ifadəsindən ibarət olan bu arzusunu açıq şəkildə deyil, eyhamla ifadə etmişdir ki, bu da onun bədii ifadə üsuludur.

...Aşiq başına gəlmiş ən ağır fəlakətlərin doğurduğu dərdi, kədəri də eyhamlarla ifadə edirdi. O, “Kəsildi” rədifli şeirində, “tülək-tərən” adlandırdığı oğlu Bəşirin bilmədən xalası oğlunu öldürməsinə həsr etdiyi böyük bir qoşmada “ölüm” sözünü bir dəfə də olsun dilinə gətirməsə də, eyhamla danışır, bu da şeirə xüsusi sanbal verərək onun daha gözəl və təsirli olmasına səbəb olur:

Nagah badi-sərsər əsdi üzümə,
Ömür bostanımın tağı kəsildi.
Öz əlimdən xəta dəydi gözümə,
Bədəndən qolumun sağı kəsildi.

Müqərrərdi, qaçmaq olmaz ölümdən,
Fələyin qılıncı dəydi belimdən,
Bir tülək tərənəm getdi əlimdən,
Ürəyimin bəndi, bağı kəsildi [2, s.172].

Mətnaltı mənə əsərin oxunuşu zamanı müəyyənləşdirilməli, ifadəli oxuda dinləyicilərə çatdırılması üçün fasilə, vurğu, intonasiyadan məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmalıdır. İfaçı tərəfindən əvvəlcədən ciddi hazırlıq işləri və ifaçılıq təhlilləri aparılmadan bədii əsərlərin ifadəli oxusu mümkün deyildir. Əsərlərin mənimsənilməsi, dərk edilməsi və səslənən sözlə yaradıcı şəkildə ifadə edilməsi ifaçılıq təhlilinin və zəruri hazırlıq işlərinin qurulmasını tələb edir. İfaçılıq təhlili məqsədyönlü, yaradıcı prosesdir. Mətnin ifadəli oxusuna hazırlıq işləri bir neçə mərhələni əhatə edir:

1. Əsərin məzmununun mənimsənilməsi;
2. Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlili;
3. Xüsusi təhlil;
4. İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi;
5. Nitq texnikası üzrə iş.

Bədii əsərin oxusu zamanı ifaçının hazırlıq səviyyəsi, əsərin mürəkkəbliyi və həcmindən asılı olaraq ifaçılıq təhlilinin bu və ya digər mərhələsi üzrə işə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İfaçı məzmunu bütövlükdə qavrayıbsa, əsərin məktəb təhlili aparılmalı, ədəbiyyatşünaslıq materiallarından istifadə etməklə onun ideyası, orada

qaldırılan mənəvi-estetik problemlər barədə dolğun bilik əldə edilməlidir. Əgər ifaçı sənətkarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında məlumatlı olub, əsərin ideya-məzmunu və dil-üslub xüsusiyyətlərini mənimsəyibsə, o zaman oxunun əsas məqsədinin müəyyənləşdirilməsi ön plana çəkməlidir. Yəni ifaçı həmin əsəri dinləyicilərə nə üçün oxuyacağını, mətnin hər hissəsinin ifaçılıq vəzifəsini müəyyən etməlidir.

Beləliklə, ifadəli oxunun əsasında ifaçının əsərlə bağlı hiss və düşüncələri, məqsədi dayanır. Başlıca ifadəlilik vasitəsi isə intonasiya baxımından düzgün səslənən nitqdır.

Əsərin məzmununun mənimsənilməsi. Əsərin məzmununun dərinlən mənimsənilməsi ifaçılıq vəzifəsinin yerinə yetirilməsinin mühüm şərtidir. Belə ki, ifaçı əsəri, yaxud ondan bir hissəni oxuyarkən bu və ya digər hadisədən əvvəl və sonrakı epizodları, əsərdə öz əksini tapmış həyati situasiyaları aydın şəkildə təsəvvür etməlidir. Çünki sənətkar əsərdə onların hər birini bütün incəlikləri ilə təsvir edir. Əsərin ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə sıx əlaqəli olub, əsas ideyanın, müəllif niyyətinin açılmasına xidmət edir.

İrihəcmli əsərləri dərs prosesi zamanı bütövlükdə oxumaq qeyri-mümkün olduğu üçün əsərin ideya istiqamətini əks etdirən müəyyən hissələrin seçilib oxunması və şərh edilməsi məqsədəuyğundur. “Əsərin ideya, mövzu, məzmununun başa düşülməsi o halda mümkündür ki, şagirdlər müəyyən keyfiyyətlərə: təxəyyülə, asso-siativ təfəkkürə, emosional-mənəvi təcrübəyə malik olsun” [5, s.136].

Bədii əsərin məzmununun mənimsənilməsi məqsədilə aşağıdakı iş növlərindən istifadə olunur:

◆ Əsərin oxunuşu. Ədəbiyyat dərslərində məzmunun mənimsənilməsində geniş tətbiq olunan müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu, bədii söz ustasının ifadəsinin dinlənilməsi, səsli oxu, səssiz oxu, fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu müsbət nəticə verir.

◆ Şagirdlərin məndəki tanış olmayan sözlərin mənasını dərsləyin sonunda verilmiş lüğətdən, eləcə də digər lüğət və sorğu kitablarından istifadə etməklə müstəqil aydınlaşdırmaları üçün tapşırıqlar verilir. Müəllim zəruri hallarda sözün mətn daxilində işlənmə məqamına görə mənasının şagirdlər tərəfindən düzgün müəyyənləşdirilməsinə istiqamət verə bilər.

◆ Süjetli bədii nümunələrin (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə, mənзум hekayə) hissələrə ayrılması, plan tərtibi, məzmununun müxtəlif formalarda nağıl edilməsi üçün tapşırıqlar əvvəlki illərə nisbətən həcmcə böyük əsərlər üzərində həyata keçirilir.

◆ Əsərin məzmununun öyrənilməsi məqsədilə plan tərtibi əsərdəki hadisə və

əhvalatların, qəhrəmanın hiss və düşüncələrinin mənimsənilməsinə xidmət edir. Planı əsərin oxusu zamanı və oxudan sonra tərtib etmək mümkündür. Fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu metodlarının tətbiq edildiyi dərslərdə əsərin hər bitkin hissəsindən sonra fasilə etmək, hər hissəyə başlıq vermək daha məqsədəuyğundur. Bu zaman oxunmuş hissəyə başlıq seçilməsi onun məzmunu üzrə sual-cavabla birlikdə aparılır. Əsərin oxusundan əvvəl şagirdlərə diqqətli olmaları üçün plan tərtibi üzrə iş aparılacağı barədə xəbərdarlıq edilir. Müəllim hər hissənin oxusundan sonra ona necə başlıq verməyin məqsədəuyğun olduğunu soruşur. Əsərin bütünlüklə oxusundan sonra seçilmiş başlıqlar üzrə plan tərtib edilir.

Süjetli əsərin məzmununun nağıl edilməsi şagirdlərin mətni dərindən mənimsəmələri və şifahi nitqin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin məzmununun nağıl edilməsi üzrə iş üç formada aparılır:

- Məzmunun yığcam nağıl edilməsi;
- Məzmunun geniş nağıl edilməsi;
- Məzmunun yaradıcı nağıl edilməsi.

Yığcam nağıletmə üçün hazırlıq işi əsərin süjet xəttindəki, ideyanın açılmasında mühüm rol oynayan səhnə və epizodlara diqqət yetirilməsini, təfərrüatlardan, ikinci dərəcəli məsələlərdən imtina edilməsini nəzərdə tutur. Odur ki, yığcam nağıletməyə hazırlıq zamanı əsərdəki əsas və ikinci dərəcəli hissələr əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Nağıletmənin məzmununa yalnız əsas hadisələrin, obrazların daxil edilməsi nəticəsində şagird nitqi yığcamlıq, aydınlıq, fikri az sözlə çatdırmaq kimi keyfiyyətlər əxz edir. Geniş nağıletmə şagirdlərin müstəqilliyi, təxəyyülünün inkişafı baxımından faydalıdır. Bu zaman məktəblilər mətndən kənara çıxmır, əlavələrini onun məzmununa uyğunlaşdırırlar. Yaradıcı nağıletmə zamanı şagirdlər müəllifin əsərdə bir neçə cümlə ilə ifadə etdiyi fikri, hadisə, təbiət, əşya, portret təsvirini genişləndirir, əlavələr edirlər. Onlar hadisələrin gələcək inkişafını necə təsəvvür etdiklərindən, qəhrəmanların gələcək taleyi ilə bağlı fərziyyələrindən söz açır, əsərin sonluğunu dəyişdirirlər [4, s.7].

Məzmunun bütövlükdə qavranılması məqsədilə sənətkar haqqında, əsərin mövzusu və yazılma tarixi barədə giriş səciyyəli söhbətlərin aparılması faydalıdır. Təcrübə göstərir ki, əsərin tam şəkildə mənimsənilməsi və dinləyicilərdə emosional ovqatın yaradılması üçün bədii söz ustalarının ifasında lent yazılarının dinlənilməsi müsbət nəticə verir.

Əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlili. Sənətkarın dövrü, həyatı, dünyagörüşü, ictimai-siyasi və ədəbi mübarizədə mövqeyi haqqında ədəbiyyatşünaslıq materialları seçilərək təhlil süzgəcindən keçirilir. Məktəbdə bədii

əsrin təhlili ədəbiyyat müəllimindən dərin ədəbiyyatşünaslıq biliyi, metodik ustalığı, yaradıcı fəaliyyət, zəngin təcrübə tələb edir. Ədəbiyyat müəllimi şagirdin – oxucunun psixologiyasını, qavrama imkanlarını, maraq və meyillərini bilməli, əsrin təhlili zamanı bunları nəzərə almalıdır. Şagirdin əsərə münasibətinin öyrənilməsi, təhlil zamanı qavramanın dərinləşdirilməsi ədəbiyyat təliminin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat dərslərində ədəbiyyatşünaslıq təhlili bu elmin son nailiyyətlərindən istifadə ilə reallaşdırılır. Ədəbiyyatşünas alimlərin tədqiqatları əsərə sənətkarın yaradıcılığı, dünyagörüşünə tarixi dövr kontekstində nəzər salmağa, əsrin məzmununu düzgün başa düşməyə, qiymətləndirməyə imkan verir. Bu zaman bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, sənətkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun, obrazların dilinin təhlili aparılır.

Bu mərhələdə müxtəlif ədəbi növdə olan sadə və mürəkkəb kompozisiyalı əsərlərin ideyası, bədii xüsusiyyətləri, əsərdə əksini tapan başlıca problem, konflikt, mənəvi dəyərlər, obrazların xarakteri aydınlaşdırılır, dərk edilir və qiymətləndirilir. Təhlil prosesində müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranan ədəbiyyatın səciyyəvi xüsusiyyətləri, yazıcının yaradıcı şəxsiyyəti, sənətindəki özünəməxsusluq üzə çıxır.

Elmi-metodik ədəbiyyatlarda bədii əsrin ifadəli oxusu və təhlilindən bəhs edilərkən məktəb təhlili ilə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq təhlili terminindən də istifadə olunur. Bu məsələ təlim prosesində müəyyən dolaşlıqlıq yaratdığı üçün aydınlaşdırılmalıdır. Məktəb təhlili bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən fərqlənir. Belə ki, digər təhlil növlərindən – fəlsəfi təhlil, psixoloji təhlil, estetik təhlil, ədəbiyyatşünaslıq təhlili və s.-dən fərqli olaraq, məktəb təhlili özündə bir sıra xüsusiyyətləri ehtiva edir. Onun əsasında, ilk növbədə, ədəbiyyatşünaslıq təhlili durur və yeri gəldikcə digər təhlil növlərinə də müraciət edilir. Məktəb təhlilində əsrin ideya-məzmunu, müəllif niyyəti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ön plana çəkilir. Odur ki, ədəbiyyat dərslərinə ədəbiyyatşünaslıq təhlilini olduğu kimi gətirmək olmaz. Ədəbiyyatşünaslıq təhlilini müəllifin fikirləri təhrif olunmadan məktəb təhlili materialına çevirmək lazımdır. Bu təhlildən istifadə zamanı ifadənin bilik, qavrama səviyyəsi, materialın həcmi və s. nəzərə alınmalıdır. Bədii əsərlərin məktəb təhlili özündə ədəbiyyatşünaslığın nailiyyətlərini ehtiva edir. Belə ki, o, pedaqoji prinsiplərdən, dövrün mənəvi ideallarını əks etdirən ictimai ideallardan asılıdır.

Məktəb təhlilini elmi-ədəbiyyatşünaslıq təhlilindən fərqləndirən ilk cəhət, bu təhlilin şagirdin qavrama xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilməsidir. Məktəb təhlilinin məqsədi bədii əsər haqqında şagird təsəvvürlərinin mətnin elmi şərhilə müqayisə olunması, oxucuların subyektiv təsəvvürlərinin ədəbiyyatşünaslıq

təhlilinin nəticələri əsasında təshih olunması, obyektiv təsəvvürlərin yaradılmasıdır. “Əgər əsər təhlilinin digər növlərində əsas məqsəd bədii materialın özünü öyrənməkdirsə, məktəb təhlilində materialı öyrənən şəxs həm də yaradıcılıq fəaliyyətində olmaqla qavranılan materiala öz mənəviyyatından “əlavələr edir”. Məktəbdə ədəbi əsərin öyrənilməsi gənc oxucuda təkcə əsərin bədii mənasını açmağa meyil ilə, müəllifin ideyasına yiyələnməklə məhdudlaşmır, məktəb təhlilində şagirdin oxuculuq keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi də – təxəyyülü, emosional həssaslığı, estetik qiymətləndirmə bacarığı, öz təəssüratını dərk etmək, onu intellektual və emosional ifadə etmək qabiliyyəti də həyata keçirilir” [7, s.161-162].

Xüsusi təhlil. İfaçının qarşısında olduqca mürəkkəb, çətin vəzifə dayanır. O, müəllifin yazdıqlarını səslənən sözlə dinləyiciyə çatdırmalı, bu zaman müəllif niyyətinin qavranılmasına, təsvir edilənlərə uyğun müvafiq ovqatın, emosional-obrazlı münasibətin yaradılmasına nail olmalıdır. İfaçı dinləyiciyə səslənən sözlə təsir etmək üçün əsərdə təsvir edilənlərin mahiyyətini, mətnaltı mənanı dərindən qavramalı, müəllifin hiss və düşüncələrini özününküləşdirməli, hadisələri, qəhrəmanların həyəcanlarını, hərəkət, davranış motivlərini, düşükləri vəziyyəti təxəyyülündə canlandırmalı, duyaraq yaşamağı bacarmalıdır. Bu iş xüsusi təhlil zamanı həyata keçirilir. Bu zaman ifaçı yazıçının düşüncə və hisslərinə, təsvir etdiyi həyata nüfuz edir, həyat hadisələrini, qəhrəmanların münasibətlərini, fakt və əhvalatları aydın şəkildə göz önündə canlandırır. O, əsərdə təsvir edilən hadisələri həyatla, öz şəxsi təcrübəsi ilə əlaqələndirərək aydın, dəqiq təsəvvürə malik olmalıdır. İfaçı özündə təsvir edilənlərə inam yaratmalı, özünü hadisələrin iştirakçısı, şahidi kimi təsəvvür etməli, müəllifin, qəhrəmanların hiss və duyğularına nüfuz etməyi bacarmalıdır. Əsərin hər hissəsi, hər epizodu müəllif niyyətinin açılmasına, konkretləşməsinə xidmət etdiyi üçün xüsusi təhlil prosesində ifaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır.

İfaçılıq vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi. İfaçılıq vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi dedikdə, ifadəli oxunun vəzifələrinin, əsas məqsədinin, dinləyicilərlə ünsiyyət növlərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman ifaçı əsəri oxuyarkən dinləyicilərə nəyi, hansı məqsədlə çatdıracağını dəqiqləşdirir. Bədii əsəri dərk etmək – onun ideyasını, sənətkarın və ifaçının əsas vəzifəsini anlamaq deməkdir. Sənətkarın və ifaçının əsas vəzifəsi bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Əsərin ifadəli oxusunun əsasında müəllifin əsas niyyətinin aşkara çıxarılması və reallaşdırılması, səslənən sözlə ifadə edilməsi durur [6, s.17]. “Hər romanda, hər əsərdə oxucu və tamaşaçı, ilk növbədə, sənətkarın başlıca fikrini, nə demək istədiyini, nəyi ifadə etdiyini axtarıb tapmaq istəyir” [9, s.118].

Əsərin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı mətn hissələrə ayrılmalı, hər hissədə qarşıya qoyulan ifaçılıq vəzifəsi müəyyənləşdirilməlidir. Bu hissələr, adətən bir neçə abzasdan, bir-biri ilə ideya baxımından əlaqəli olan parçalardan ibarət olur. Dinləyiciyə sözlə fəal təsir göstərmək üçün əsərin oxunuşu zamanı qarşıya qoyulan ifaçılıq vəzifəsi əvvəlcədən müəyyənləşdirilməli və onun reallaşdırılması üçün konkret fəaliyyət istiqaməti, görülməli işlər dəqiqləşdirilməlidir. İfaçı dəqiq bilməlidir ki, o, bu əsərin ifadəli oxusu zamanı hansı məqsədə nail olacaq, dinləyicilərdə hansı emosional ovqat, hiss, həyəcan oyadacaqdır. İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi dinləyicilərə qəzəb, nifrət, kədər, sevinc, qürur, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, anaya məhəbbət və s. hissələrin aşılacağına və bunun necə həyata keçiriləcəyinin aydın dərk edilməsidir.

İfaçılıq vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı səsin tembri də müəyyənləşdirilməlidir. Məlumdur ki, səsin tembri şifahi nitqin və ifadəli oxunun ifadəlilik vasitəsidir. Səs müxtəlif hissələri, yaşanan ovqatı (həyəcan, kədər, heyrət, sevinc, qorxu, fərəh və s.) əks etdirir. Həyəcan içində olan insanın səsi dəyişir, adi axarından çıxır. Səsin belə dəyişməsi, emosional boyası *tembr* adlanır. Səsin emosional çaları, tembri ifaçının qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq yaranır və müəyyən nitq situasiyalarında dəyişir. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Əkinçi” şeirində ifaçı harınlamış bəyzadənin əkinçini ittiham edən sözlərini istehza və kinayə ilə oxucuya çatdırır. Əsərin bəyzadənin özünü tərif edən bəndinin oxusu zamanı isə səsin tembrində eqoizm, lovğalıq, özündənrazılıq öz əksini tapmalıdır. Səsin tembri vasitəsilə sözə əks mənə da vermək mümkündür. S.Vurğunun “Vaqif” pyesində Vaqifə xəyanət etdikdən sonra, öz hərəkətindən peşman olan Xuraman dərin məyusluq içində həbs olunmuş Vaqifin yanına gəlir. Zindanın pəncərəsi önündə göz yaşları içində Vaqifə müraciət edir.

Xuraman: – Vaqif, ey sevgilim, ey tacidarım!

Vaqif: – Nə var, nə deyirsən, vəfalı yarım?

Bu səhnədə Vaqifin “vəfalı yarım” sözlərindəki kinayəni duyan Xuraman etdiyi xəyanətin ağırlığını dərk edib özünü qayadan atır.

İfa zamanı səsin alacağı tembri müəyyənləşdirmək üçün əsərin ideya-məzmunu, bədii xüsusiyyətləri təhlil olunmalı, müəllifin niyyəti, ifaçılıq vəzifəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Nəticə / Conclusion

Əsərin məzmununun dərinədən mənimsənilməsi bədii mətnin təhlili və ifadəli oxusunun səmərəliliyinin mühüm şərtidir. Bədii əsərin ifadəli oxusuna hazırlıq zamanı ifadənin hazırlıq səviyyəsindən, əsərin mürəkkəbliyi və həcmindən asılı olaraq ifadəlilik təhlilinin bu və ya digər mərhələsi üzrə iş xüsusi diqqət yetirilir. İfaçı mətnin məzmununu bütövlükdə qavrayıbsa, əsərin ədəbiyyat dərslərində təhlili aparılmalı, ədəbiyyatşünaslıq materiallarından istifadə etməklə onun ideyası və orada qaldırılan mənəvi-estetik problemlər barədə dolğun bilik əldə edilməlidir.

Bədii əsərin təhlili və ifadəli oxusu üzrə bacarıqların əlaqələndirilməsi şagirdlərin nitqinin, həmçinin bədii mətni qavramaq, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığının inkişafına səbəb olur, əsərin ideya-məzmununun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin daha dərinədən qavranılması üçün geniş imkanlar açır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni kurikulumu. (2010). V-XI siniflər (Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün). "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 24 dekabr, № 50.
2. Aşıq Ələsgər. (1972). I kitab. Tərtib edən İ.Ələsgər. Bakı, Elm. 326 s.
3. Həsəni B., Abdullazadə N. (2015). İfadəli oxu. Bakı, Müəllim. 304 s.
4. Həsəni B., Hüseynoğlu S., Məmmədova S., Mustafayeva A. (2021). Ədəbiyyat. 7-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
5. Hüseynoğlu S. (2010). İfadəli oxunun əsasları. Bakı, ADPU. 254 s.
6. Никольская С.Т., Майоров А.В., Осокин В.В. (1990). Выразительное чтение. Ленинград, Просв., с.17.
7. Методика преподавания литературы. (1985). Под ред. З.Рез. Москва, 368 с.
8. Рез З.Я. (1974). Об особенностях изучения лирики в школе. Современные проблемы методики преподавания литературы. 194 с.
9. Выготский Л.С. (1968). Психология искусства. Москва, Искусство. 480 с.